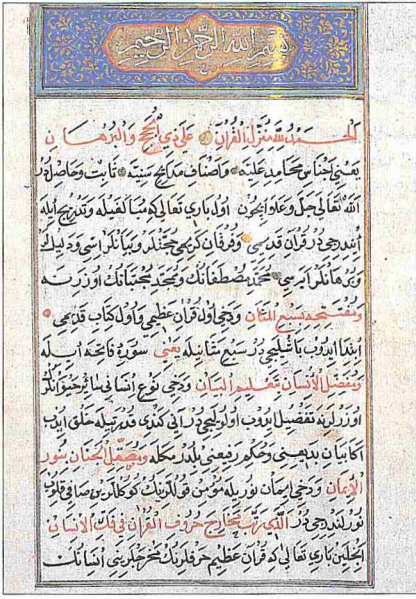

Hatib-i Ayasofya'nın *Cevâhirü'l-ikyân* adlı eserinin ilk sayfası (Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 17)

334; Abdurrahman Hibri, vr. 16^b) "Hatib-i Ayasofya" diye meşhur olmuştur.

Hatipliği yanında Ayasofya Medresesi'nde uzun yıllar müderrislik yapan Hamdullah Efendi'nin şeyhülkurrâ oluşu ve eserlerinin konusu dikkate alındığında daha çok kıraat ilminde derinleştiği anlaşılır (Abdurrahman Hibri, vr. 16^b; Ahmed Bâdi Efendi, II, 336). Nitekim ömrünün sonlarına doğru Edirne Selimiye Dârülkurrâsı'na ilk şeyhülkurrâ olarak tayin edilmiş ve ölümüne kadar bu görevde kalmıştır. *Rusûhu'l-lisân* adlı eserindeki bir tanıtma notunda (Beyazıt Devlet Ktp., nr. 8203/3, vr. 60^a) onun 981 (1573) yılında Edirne'de şeyhülkurrâ olduğu belirtilir. "Teberrüken" tayin edildiği bu görevde yaklaşık iki yıl kadar hocalık yaptıktan sonra 983 (1575) yılı civarında yetmiş yaşlarında vefat ettiği tahmin edilmektedir. Bazı kaynaklarda 943 (1536), 948 (1541) ve 963 (1556) olarak zikredilen (Sicill-i Osmânî, II, 244; Brockelmann, II, 651; Kehhâle, IV, 75; *Hediyetü'l-ârifin*, I, 334) vefat tarihleri yanlış olmalıdır.

Eserleri. 1. *'Umdetü'l-irfân fî vaşfi ħurûfi'l-Kur'ân*. 948'de (1541) yazılarak Kanûni Sultan Süleyman'a ithaf edilen eser, "ra" kafiyeyle 260 beyitlik Arapça bir tecvid kitabı olup yazma nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi ile (Ayasofya, nr.

4796/1; Lâleli, nr. 61/1) Ankara'da Millî Kütüphane'de (nr. 2503/2) bulunmaktadır. 2. *Cevâhirü'l-ikyân fî şerhi Umdetü'l-irfân*. *'Umdetü'l-irfân*'ın Türkçe mensur şerhi olup 956 Muharremi (Şubat 1549) sonlarında tamamlamıştır. Yazma nüshaları Süleymaniye (Hamidiye, nr. 17; Esad Efendi, nr. 16), Beyazıt Devlet (nr. 187; Veliyyüddin Efendi, nr. 24), Gazi Hüseyin Bey (nr. 3372) kütüphanelerinde ve Ankara'da Millî Kütüphane'de (nr. 5528) kayıtlıdır. 3. *Rusûhu'l-lisân fî ħurûfi'l-Kur'ân*. Yine tecvid konusunda "elif" redifli 143 beyitlik Arapça bir manzumedir. 959'da (1552) Kanûni'ye ithaf edilen eserin yazma nüshaları Ankara'da Millî Kütüphane ile (nr. 2503/3) Beyazıt Devlet (nr. 8203/3) ve İstanbul Üniversitesi (AY, nr. 2673) kütüphanelerindedir. 4. *Vesîletü'l-itkân fî şerhi Rusûhi'l-lisân*. *Rusûhu'l-lisân*'ın Türkçe mensur şerhi olan ve 960'ta (1553) yazılan eserin çeşitli yazma nüshaları vardır (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 68, Şehid Ali Paşa, nr. 34/2, Lala İsmâil Paşa, nr. 7, Sâliha Hatun, nr. 1/2; Beyazıt Devlet Ktp., nr. 149/1, 156, 207/2; Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, nr. 127; Berlin, Ahlward, I, 203; Leiden, nr. 1647; ayrıca bk. Brockelmann, II, 650). 5. *Füyûzü'l-itkân fî Vücûhi'l-Kur'ân*. *Füyûzât fî'l-kırâ'ati's-seb'a* adıyla da zikredilen bu eserin de çeşitli yazma nüshaları mevcuttur (Beyazıt Devlet Ktp., nr.

223; Ankara Millî Ktp., nr. 99; İzmir Millî Ktp., nr. 1386/1; Afyon Gedik Ahmed Paşa Ktp., nr. 17581/2; Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., nr. 3959). 6. *Mevlidü'n-nebî*. Türkçe manzum bir mevlidir. Dîbâceden sonra tevhid, fitrat-ı âlem, fitrat-ı Âdem, velâdet-i nebî, mu'cizat, mi'rac, münâcât, vefat ve hâtıme bölümlerinden oluşan eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Fâtihi, nr. 4510) kayıtlıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Taşköprizâde, *eş-Şekâ'ik*, s. 442; *Keşfü'z-zunûn*, I, 902; II, 1168; Abdurrahman Hibri, *Enîsü'l-müsâmirîn fî târihi Edirne*, Süleymaniye Ktp., Raşid Efendi, nr. 616, vr. 16^b; Ahmed Bâdi Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, Beyazıt Devlet Ktp., nr. 10.392, II, 336; *Sicill-i Osmânî*, II, 244, 315; *Osmanlı Müellifleri*, I, 274-275; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 650; *İzâhu'l-meknûn*, II, 217, 705; *Hediyetü'l-ârifin*, I, 334; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, IV, 75; Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı Devri Âbideleri*, İstanbul 1949, s. 60; K. Dobrača, *Katalog Arapskih, Turskih i Perzijskih Rukopisa*, Sarajevo 1963, I, 104; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 610; Ali Yardım, *İzmir Millî Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, İzmir 1992, I, 39.

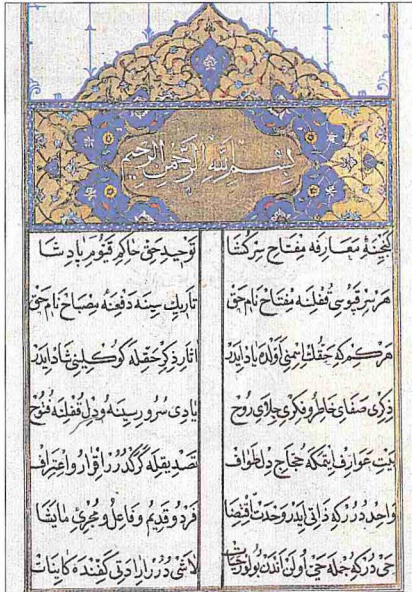
CEMİL AKPINAR

HATİB el-BAĞDÂDÎ (الخطيب البغدادي)

Ebû Bekr Ahmed b. Ali
b. Sâbit el-Bağdâdî
(ö. 463/1071)

Târihu Bağdâd adlı eseriyle tanınan
hadis hâfızı ve tarihçi.

Hatib-i Ayasofya'nın *Mevlidü'n-nebî* adlı eserinin ilk sayfası (Süleymaniye Ktp., Fâtihi, nr. 4510)

23 Cemâziyelâhîr 392'de (9 Mayıs 1002) (*Târihu Bağdâd*, XI, 266) Mekke-Medine yolu üzerindeki Vâdilmelel'in Guzeye kasabasında dünyaya geldi. Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzi'nin, aynı ayı ve günü zikretmekle beraber 391'de (1001) doğduğunu söylemesi bir zühul eseri veya istinsah hatası olmalıdır. Daha sonraki bazı kaynaklar da bu yanlış bilgiyi tekrarlamıştır (meselâ bk. İbn Kesîr, XII, 101). Hatib el-Bağdâdî'nin soyu Kûfe civarında oturan bir Arap aşiretine dayanmaktadır. Hatib lakabının kendisinde, kıraat âlimi Ebû Hafs el-Kettânî'den Kur'an öğrenen ve Bağdat'ın güneybatısında Dicle nehri üzerindeki Derzican köyünde yirmi yıl hatiplik yapan babası Ebû'l-Hasan Ali'den intikal ettiği söylenmişse de muhtemelen kendisi de bu köyde aynı vazifeyi devam ettirmesi sebebiyle Hatib diye tanınmıştır. Babası onu tahsil için hadis ilmiyle de ilgilenen Hilâl b. Abdullah et-Tîbî'ye gönderdi. Babasının ve mürebbisi oldu-

ğunu söylediği Tîbî'nin (*Târîhu Bağdâd*, XIV, 75) kendisini hadis ve fıkıh öğrenmeye yönlendirmeleri sebebiyle on bir yaşında iken İbn Rezküye diye bilinen muhaddis ve fakih Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî'den hadis dersi almaya başladı; bu hocasının derslerine üç yıl aradan sonra tekrar döndü. Üç yıl boyunca Ebû't-Tayyib et-Taberî'den ve devrinin Bağdat'taki en büyük Şâfiî âlimi olduğu belirtilen Ebû Hâmid el-İsferâyînî'den fıkıh öğrendi. O dönemde yeteri kadar hadis öğrenmeden fıkıh tahsiline başlanmadığından hareketle Hatîb'in bu süre içinde başka hocalardan hadis okumuş olabileceğini ileri sürenler vardır (Münîrüddin Ahmed, s. 28). İbn Rezküye'den tekrar hadis öğrenmeye başlayan Hatîb, ayrıca Bağdat'taki diğer muhaddis ve fakihlerin derslerine devam ettikten sonra başka ilim merkezlerindeki âlimlerden faydalanmaya karar verdi. Yirmi yaşında iken bir yıl süreyle Basra'ya ve Kûfe'ye gitti. Aynı yıl babasını kaybetti. Hadisi kendisine sevdiren hocası Berkânî, onun tek bir âlimden rivayette bulunmak için Mısır'a gitmeyi düşündüğünü öğrenince muhaddis Ebû'l-Abbâs el-Esamm'ın talebelerinden hadis rivayet etmek üzere Horasan'a gitmesinin daha uygun olacağını söyledi. Hatîb de henüz yirmi üç yaşında iken muhtemelen önce İsfahan'a, oradan da Hemedan, Rey ve Nişâbur'a gitti; dönüştü Dinever'e uğradı. Hatîb'in, Bağdat'a gelen âlimler arasında hadis ilmini en iyi anlayan kimse olarak nitelendirdiği Muhammed b. Ali es-Sûrî, en fazla rivayette bulunduğu hocalarından İbnü'l-Müteyyem diye bilinen Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî, sika olduğunu belirttiği Ebû Ömer Abdülvâhid b. Muhammed el-Kâzerûnî, İbn Bîşrân diye tanınan Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, Kâdîlkudât Ebû Bekir Ahmed b. Hasan el-Hîrî ve İbn Şâzân el-Bağdâdî gibi âlimler onun hocaları arasında yer alır. Ayrıca Bağdat'ta bulunan âlimlerle, hadis tahsili için seyahat ettiği yerlerde karşılaştığı 1000'den fazla hocadan (Mahmûd et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 68) faydalanan ve onlardan önemli kişilerin 470 kadar eserini okuyan Hatîb, kendi talebeleri İbn Mâkûlâ ile Ebû'l-Fazl İbn Hayrûn'dan da rivayette bulunmuştur. Özellikle Dimaşk'ta bulunduğu yıllarda okuttuğu bu kitaplardan elli yedisinin Kur'an ilimlerine, kırk sekizinin fıkıha, altmış dokuzunun akaid ve zühde, on sekizinin Arap diline, kırk dördünün edebiyata, 158'inin tarihe ve hadis tarihine, altmış beşinin de sadece hadis metinlerine dair

eserler olması (Yûsuf el-Uş, s. 144-145), onun hadis başta olmak üzere diğer İslâmî ilimler ve tarih yanında dil ve edebiyata da büyük ilgi duyduğunu, tanınmış şahsiyetlerin rivayet ettiği dinî ve edebî kitapların rivayet hakkını elde etme hususunda büyük gayret sarfettiğini göstermektedir.

Hatîb el-Bağdâdî, tahsilini tamamladıktan sonra yirmi yıldan fazla bir süre bütün vaktini *Târîhu Bağdâd*'ı yazmaya ayırdı. 444 (1052-53) yılında bu en önemli çalışmasını tamamlayınca (a.g.e., s. 172) hac görevini ifa etmeye karar verdi. Aynı yıl Dimaşk'a ve Sûr'a uğradıktan sonra Hicaz'a gitti. 445'te (1053-54) hac maksadıyla Mekke'ye gelen tanınmış muhaddis Kudâî'den hadis rivayet etti. Bu sırada seksen yaşında olan ve Mekke'de mücâvir olarak bulunan *Şahîh-i Bu-hârî*'nin ünlü râvisi Kerîme bint Ahmed'den bu eseri beş günde okudu. Hatîb aynı eseri daha önce, ünlü râvilerinden Küşmîhenî'den bizzat dinleyen müfessir ve kıraat âlimi Hîrî'den 423 (1032) yılında Mekke'ye giderken Bağdat'a uğradığı sırada üç gün içinde ve üç mecliste dinlemiştir (*Târîhu Bağdâd*, VI, 314). Zehebî bundan daha süratli bir kıraatin duyulmadığını söylemektedir (*A'lamü'n-nübe-lâ*, XVIII, 280). Hac esnasında kendisinden hadis öğrenmek isteyenlere hadis rivayet ettiği belirtilen Hatîb, Medine'deki âlimlerden de faydalandıktan sonra hac dönüşü 446 (1054-55) yılında Şam'a uğradı, oradan Beytülmakdis'e geçerek Dimaşklı hadis hâfızı Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ahmed el-Kettânî'den hadis rivayet etti. Bir müddet Sûr'da kaldı, ardından Bağdat'a döndü. Hadis ilmindeki otoritesi yanında yazdığı eserler sayesinde büyük bir şöhrete sahip olduğu için ondan hadis öğrenmek ve eserlerini bizzat kendisinden okuyup rivayet etmek üzere Bağdat'a gelenlerden başka dolaştığı birçok ilim merkezinde pek çok talebe kendisinden faydalandı. Zaman zaman onunla hadis müzakere eden hocası Ebû Bekir el-Berkânî başta olmak üzere Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed el-Ezherî gibi tanınmış hocaları ondan hadis rivayet etti. En tanınmış talebeleri arasında, kendisinden yıllarca ayrılmayan Ebû'l-Meâlî Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî ile Endülüslü hadis hâfızı ve İbn Hazm'ın talebesi Muhammed b. Fütûh el-Humeydî, hadis hâfızı İbnü'l-Hâdîbe, Ebû'l-Hüseyn İbnü't-Tuyûrî, Mübârek b. Abdülcebâr el-Bağdâdî, Hatîb et-Tebrîzî, Mâristan kadısı diye tanı-

nan Ebû Bekir Muhammed b. Abdülbâki el-Ensârî en-Nasrî gibi isimler zikredilebilir.

Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh'ın veziri Reisürrüesâ İbnü'l-Müslime Hatîb'in tahsil arkadaşıydı. Vezir hadis ilmindeki yerini takdir ettiği Hatîb'i himayesine aldı (447/1055). O sıralarda birtakım yahudiler, Hz. Peygamber'in Hayber yahudilerini cizyeden muaf tuttuğuna dair Hz. Ali'nin el yazısını ihtiva eden bir belgeye sahip olduklarını ileri sürdüler. İbnü'l-Müslime Hatîb'den bu belge hakkındaki kanaatini sordu. O da belgeyi inceledikten sonra Hayber'in 7. yılda (628) fethe edildiğini, bu belgede şahit olarak zikredilen Muâviye'nin Mekke fethinde (630) müslüman olduğunu, diğer şahit Sa'd b. Muâz'ın ise Benî Kurayza seferinde (627) şehid düştüğünü belirterek belgenin sahte olduğunu ispatladı. Bunun üzerine vezir, Hatîb'i hadis konusunda tek otorite kabul ederek bütün hatip ve vâizlere onun onaylamadığı hadisleri halka bildirmemelerini emretti. En büyük arzusu el-Câmiu'l-Mansûrî'de hadis okutmak olan Hatîb el-Bağdâdî, Halife Kâim-Biemrillâh'tan ders izni alabilmek için fırsat kollamaya başladı. Râvileri arasında halifenin de bulunduğu bir hadis cüzünü yanına alarak hilâfet makamına gitti ve kendisiyle görüşerek bu cüzü ona okumak ve rivayet izni almak istediğini söyledi. Halife ise onun kendisinden hadis dinlemeye ihtiyacı bulunmadığını bildiği için istediği iznin verilmesini emretti. Hatîb talebelerine burada hadis ve Nizâmîye Medresesi'nin yakınındaki evinde *Târîhu Bağdâd*'ı rivayet etmeye, öte yandan pek çok hocadan okuyarak rivayet iznini aldığı kitapları okutmaya, ayrıca kaleme almayı tasarladığı kitapları yazmaya başladı. Eserlerinin birçoğunu bu dönemde meydana getirmiştir.

Vezir İbnü'l-Müslime, genişleyen Fâtımî hâkimiyetine engel olmak için halifeyi ikna ederek Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in hilâfet merkezine gelmesini ve halifeye destek olmasını sağlamıştı. Ancak Tuğrul Bey'in Bağdat'tan ayrılması üzerine Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh'ın tarafı olan Türk kumandanı Besâşîrî, Fâtımî halifesinin teşvikiyle Bağdat'a girerek halifeyi makamından indirdi ve İbnü'l-Müslime'yi öldürdü (450/1059). *Târîhu Bağdâd*'da bazı Hanbelîler aleyhinde yazdıkları dolayısıyla Hatîb'e kin duyan bu mezhebin bir kısım mensupları vezirin öldürülmesini fırsat bilerek onu rahatsız etmeye başladılar. Hayatını tehlikede gö-

ren Hatîb Safer 451'de (Nisan 1059) Dımaşk'a gitti. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mâlikî el-Endelüsî, Hatîb'in Dımaşk'a giderken 476 kitabı yanında götürdüğünü söylemekte ve *Tesmiyetü mâ verede bihi'l-Hatîbü Dımaşka* adlı risâlesinde (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 18/6) bunların adını vermektedir (bu kitapların bir listesi için bk. Mahmûd et-Tahhân, *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 282-301). Hatîb Dımaşk'ta, Emeviyye Camii'nin doğu cephesindeki minarenin altında bulunan oda-da ikamet ederek eser yazmaya ve bu camide ders okutmaya başladı. Onun Dımaşk'ta Ahmed b. Hanbel'in *Fezâ'ilü's-şahâbe'si* ile İbn Rezküye'nin *Fezâ'ilü'l-'Abbâs'ını* okutması, Şîî Fâtımîler'in idaresinde bulunan şehirdeki Râfîzîler'i öfkeliendirdi. Bunun üzerine Dımaşk valisi Hatîb'in öldürülmesini emretti. Sünnî olan ve bu sebeple Hatîb'e bir zarar gelmesini istemeyen emniyet müdürü (sâhibü's-şurta), onu yakalayıp götürürken valinin büyük değer verdiği şerif Ebû'l-Kâsım Ali b. İbrâhîm b. Ebû'l-Cin el-Alevî'nin evinin önünden geçtikleri sırada ona bu eve sığınmasını tavsiye etti ve böylece Hatîb ölümden kurtuldu. Şerif Ebû'l-Kâsım, Hatîb'i kendisine teslim etmesini isteyen valiye bu âlimin öldürülmesinin bazı mahzurlarından bahsederek onu kararından vazgeçirdi ve Hatîb'in Sûr şehrine gitmesini sağladı (Safer 459/Ocak 1067).

Hatîb'in aleyhtarları, yanına güzel bir çocuğun gelip gitmesi üzerine halkın dedikoduya başladığını, mutaassıp bir Râfîzî olan Dımaşk valisinin bu durumu öğrenince onun öldürülmesini emrettiğini, Hatîb'in bu sebeple Dımaşk'ı terketmek zorunda kaldığını iddia etmişler, hatta onu içki içmekle bile suçlamışlardır (Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, IV, 29). Sûr'da İz-züddeve lakabıyla anılan bir zengin olan Hatîb'in çalışmalarını desteklediği, onun da 462 (1070) yılına kadar bu şehirde kalarak elli kadar eser kaleme aldığı bilinmektedir. Bağdat'ta ölmeyi arzu eden Hatîb Şâban 462'de (Mayıs 1070) bu şehre dönmeye karar verdi; ticaretle meşgul olan arkadaşı ve talebesi muhaddis Abdülmuhsin eş-Şihî onu Bağdat'a götürme görevini üstlendi. Hatîb, yolu üzerindeki Trablus ve Halep'te rivayette bulunarak dört ay sonra Bağdat'a ulaştı ve el-Câmiu'l-Mansûrî'de tekrar ders okutmaya başladı. 15 Ramazan 463'te (16 Haziran 1071) hastalandı. Dımaşk'tan büyük bir servetle dönen Hatîb, hiç evlenmediği ve

bir mirasçısı da bulunmadığından halifeden izin alarak bütün servetini başta muhaddisler olmak üzere çeşitli kimselere ve yerlere dağıttı, kitaplarını da vakfetti. 7 Zilhicce 463 (5 Eylül 1071) tarihinde Bağdat'ta Nizâmiye Medresesi'nin yanındaki evinde vefat etti. Hadis okuttuğu el-Câmiu'l-Mansûrî'de cenaze namazını hocası muhaddis İbnü'l-Mühtedî-Billâh kıldırdı ve arzu ettiği üzere Bâbüharb'de Bişr el-Hâfî'nin kabrinin yanına defnedildi.

Hatîb el-Bağdâdî vakur bir insandı. Giyimine önem vermesine ve heybetli görünmesine rağmen son derece mütevazı olduğu kaydedilir. Hatîb'in el yazısı da çok güzeldi. Düzgün konuşur, hadisleri gür sesiyle, süratli fakat noksansız şekilde okurdu. Vaktini boşa geçirmez, yolda yürürken bile elindeki bir cüzü okuyarak giderdi. Takvâ sahibi olduğu, hayatının hiçbir döneminde resmî göreve tâlip olmadığı ve bütün zamanını ilme verdiği bilinmektedir. Sûr Camii'nde bulunduğu sırada şehrin ileri gelen Alevî zenginlerinden birinin kendisine önemli miktarda bir meblağ göndermesinden dolayı rahatsız olması, onun tok gözlülüğünü ve ilme olan saygısını göstermektedir. Zaman zaman talebelerine para yardımı bulundur ve elindeki imkânları onlarla paylaşmaktan zevk alırdı. Hatîb el-Bağdâdî, insanın bildikleri ve öğrendikleriyle amel etmesine büyük önem vermiş, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî'*de bu husus üzerinde durmuş, *İktizâ'u'l-'ilm el-'amel* adlı eserinde de özellikle bu konuyu işlemiştir.

İlmî Şahsiyeti. Hadis tahsil etmek üzere İsfahan'a gittiği sırada hocası Berkânî, Ebû Nuaym el-İsfahânî'ye yazdığı tavsiye mektubunda Hatîb'in hadis ilminde üstün bir yeri bulunduğunu belirtmiş, samimiyetinden ve dindarlığından söz ederek ona anlayışlı davranmasını ve çok rivayette bulunmasını rica etmişti (Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, IV, 42-43). Hadisleri anlama ve hıfzetme hususunda Hatîb'in Dârekutnî'ye benzetildiğini söyleyen Şâfiî fakih Ebû İshak eş-Şîrâzî, bir gün talebelerine ders verirken onun yanlarına gelmesini fırsat bilerek bir râvî hakkında fikrini sormuş, Hatîb'in geniş bir açıklama yaptığı sırada önünde diz çöküp oturmuştu. *Târîhu Şîrâz* müellifi Hibetullah b. Abdülvâris eş-Şîrâzî, Hatîb el-Bağdâdî'nin kendisine sorulan sorulara ancak birkaç gün sonra cevap verdiğini söyleyerek hıfzını eserleri kadar güçlü bulmamaktaysa da (Zehebî, *A'lâ-*

mû'n-nübelâ', XVIII, 283) bu tutumu onun rivayet konusundaki titizliğinin bir belgesi sayılmalıdır. Talebelerinden İbn Mâkûlâ hocasının hadisleri anlama, ezberleme, muhafaza etme, rivayetlerin gizli kusurlarını, senedlerini, sahihlerini, gariblerini, ferd ve münkerlerini bilme konusunda devrinin nâdir şahsiyeti olduğunu, Dârekutnî'den sonra Bağdat'ta onun gibi birinin yetişmediğini belirtmiş, hadis âlimi Mü'temen b. Ahmed es-Sâcî de İbn Mâkûlâ'nın bu görüşüne katılmıştır. Hanbelî âlimi İbn Nukta, *el-Mülteka't fîmâ fi kütübî'l-Hatîb ve gayrihi mine'l-vehm ve'l-gala't* adlı bir kitap yazmasına rağmen Hatîb'in hadis ilimle ri sahasında önemli eserler kaleme aldığını, bu sebeple kendisinden sonraki bütün hadis âlimlerinin onun kitaplarına çok şey borçlu olduğunu söylemekte (*et-Tak'yid*, s. 154), İbn Hacer el-Askalânî de bu görüşü doğrulamaktadır (*Nüzhetü'n-nazar*, s. 35). İbnü's-Salâh'ın *Mu'addimesi'*nde altmıştan fazla yerde Hatîb'in adının zikredilmesi (bk. İndeks; ayrıca bu yerleri ayrıntılı şekilde görmek için bk. Mahmûd et-Tahhân, *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 481-485) onun hadis ilimleri sahasındaki yerini göstermeye yeterlidir. Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir, İbn Hallikân, Zehebî ve Tâceddin es-Sübkî gibi birçok tabakat âlimi, Hatîb'in yaşadığı devrin en büyük hadis otoritesi olduğunu belirtmişlerdir.

Hatîb el-Bağdâdî, usûl-i hadisin ilk müelliflerinden sayılan Râmhürmüzî ile Hâkim en-Nisâbûrî'den sonra *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye'si* ile bu alanın en geniş eserini kaleme almıştır. Ricâlü'l-hadisın bazı konularında kendisinden önce Müslim, Dûlâbî, Abdülganî el-Ezdi ve Dârekutnî gibi âlimler çeşitli eserler vermekle beraber Hatîb *Târîhu Bağdâdî* yazarken ihtiyaç duyduğu bazı meselelerde, özellikle hadislerin senedlerinden uzamalı sebebiyle râvî adlarındaki müphem hususların giderilmesi için kapsamlı eserler meydana getirmiştir. İbn Hacer el-Askalânî'nin belirttiği gibi onun müstakil bir eser yazmadığı pek az usûl-i hadis konusu bulunmaktadır (*Nüzhetü'n-nazar*, s. 35). Daha sonra telif edilen hadis usûlî kitaplarının en önemli kaynağını onun eserleri oluşturmaktadır.

Fıkıh sahasında çalışmalar yapmasına ve ileri gelen Şâfiî fakihlerinden biri olmasına rağmen Hatîb'in muhaddisliği fakihliğinden üstündür. Her iki ilmi de iyi bildiğinden fıkıhla hadisin yanyana gitmesi

gerektiğini savunmuş, *el-Fakih ve'l-mütefakkih*, *Nâşihatü ehli'l-hadîs* ve *Şerefü aşhâbi'l-hadîs* adlı eserlerinde hadis talebelerini rivayetle daha az meşgul olmaya, hadisler üzerinde düşünmeye ve onların fıkhnı anlamaya teşvik etmiştir. Fıkıhla meşgul olanlara da hadise önem vermeyi ve hükümlerinde ona dayanmayı öğütlemiştir. Hatîb'in diğer bir yönü tarihçilik olmakla beraber hadisçiliği bu alanda da kendini göstermekte ve *Târîhu Bağdâd*'in ihtiva ettiği 7831 biyografinin 500 kadarını muhaddisler teşkil etmektedir.

Talebesi Ebû'l-Hüseyn İbnü't-Tuyûrî başta olmak üzere bazı âlimler, Hatîb el-Bağdâdî'nin Dimaşk'a gittiği zaman hocası Muhammed b. Ali es-Sûrî'nin yazdığı birtakım kitapları onun bir yakınının ödünç aldığını ve *Târîhu Bağdâd* dışındaki eserlerinin birçoğunu Sûrî'nin kitaplarından faydalanarak yazdığını ileri sürmüşlerdir. Ancak Zehebî, başta İbnü'l-Cevzî olmak üzere çeşitli kimseler tarafından ileri sürülen bu iddianın doğru olmadığını belirtmekte, Hatîb'in Sûrî'den daha üstün olduğunu söylemektedir (*A'lâmü'n-nübelâ*, XVIII, 283). Ayrıca Hatîb'in önemli birçok eserini Sûrî'ye gitmeden önce yazdığı ve Muhammed b. Ahmed el-Mâlikî'nin bu eserlerin bir listesini hazırladığı bilinmektedir (yk. bk.). Öte yandan hayatının önemli bir kısmını Bağdat'ta geçiren ve orada vefat eden Sûrî'nin eserlerini yanına almayıp Sûrî'de bırakmış olması da pek tutarlı görünmemektedir (*Târîhu Bağdâd*, III, 103; Yûsuf el-Uş, s. 159). Hatîb'i en çok tenkit edenlerin başında gelen İbnü'l-Cevzî'nin onun eserlerini takdir etmesi, hatta Dârekutnî gibi ondan daha güçlü hâfızlara nasip olmayacak sayıda kitap yazdığını ifade etmesi de (*el-Muntaẓam*, VIII, 266; *el-Haş'alâ hıfzî'l-ilm*, s. 30) bu eserlerin önemini ortaya koymaktadır.

Târîhu Bağdâd'da Hatîb'in bazı mezheplerin tanınmış şahsiyetleri aleyhindeki rivayetlere yer vermesi o mezhep taraftarlarının ağır tenkidine uğramıştır. Bu sebeple Zehebî, Hatîb'in bu rivayetleri eserine almamış olmasını temenni etmiştir (*A'lâmü'n-nübelâ*, XVIII, 289). Hatîb ile Hanbelîler arasındaki ihtilâfın nereden kaynaklandığı ise kesin olarak bilinmemektedir. Hanbelîler'den İbnü'l-Cevzî onun önceleri Hanbelî olduğunu, bid'atçılara ilgi duyması üzerine Hanbelîler'in kendisine eziyet ettiğini, bunun üzerine Şâfiî mezhebine geçerek eserlerinde Hanbelîler aleyhinde kasıtlı beyan-

larda bulunduğunu söylemektedir (*el-Muntaẓam*, VIII, 267). Bu bilgileri İbnü'l-Cevzî'den nakleden İbn Kesir ile (*el-Bidâye*, XII, 102), Hatîb'in başına gelen kötü olayları *Târîhu Bağdâd*'da zayıf rivayetlere dayanarak birçok âlimi ağır şekilde itham etmesinin bir cezası olarak kabul eden İbn Tağrîberdî (*en-Nücümü'z-zâhire*, V, 87) dışında tabakat müellifleri eserlerinde bu konuya yer vermemişlerdir. Kaynakların çoğunda onun çocukluğundan itibaren Şâfiî âlimlerinden fıkıh dersi aldığının belirtilmesi ve herhangi bir Hanbelî hocadan fıkıh okuduğunun kaydedilmemesi Hatîb'in mezhep değiştirdiği iddiasını zayıflatmaktadır. İtikadda Eş'arî olan Hatîb'in fıkıhla ilgili bütün eserleri de Şâfiî fıkhnı daırdır. Günümüz araştırmacılarından Münîrüdîn Ahmed, Hatîb'in 428'de (1036) Hanbelî fakih Ebû Ali el-Hâşimî'nin (*Târîhu Bağdâd*, I, 354), 434'te de (1042-43) Şâfiî fakih İbn Hamâm'e'nin (*a.g.e.*, XI, 274) cenaze namazını kıldırıldığını söylemekte ve bir Şâfiî'nin tanınmış bir Hanbelî'nin cenaze namazını kıldırmasını mâkul bulmadığından onun 428 (1036) yılından sonra Şâfiî mezhebine geçmiş olabileceğini ileri sürmektedir (*Târîhu't-ta'lim 'inde'l-müslimîn*, s. 31). Hatîb el-Bağdâdî ile Hanbelîler arasındaki çekişmenin asıl sebebini, aynı dönemde Eş'arîler'le (Şâfiîler) Hanbelîler arasında düşmanlık derecesine varan ve Hatîb'in hocalarından Ebû Nuaym el-İsfahânî'ye de büyük sıkıntılar yaşatan mezhep taassubunda aramak gerekir.

Öte yandan *Târîhu Bağdâd*'da Ebû Hanîfe'nin biyografisine en geniş yeri ayıran (XIII, 323-454) Hatîb el-Bağdâdî, onun hayatı ve menâkıbına dair çeşitli bilgiler verdikten sonra hadis rivayetindeki durumu, iman, halku'l-Kur'ân, devlet reisine karşı ayaklanma konusundaki görüşleri, bazı dinî konularla İslâm büyükleri hakkında uygun olmayan sözleri gibi hususlarda Ebû Hanîfe'nin aleyhindeki nakilleri sıralamıştır. Ancak Hatîb'in güvenilir olduğunu söylediği bu nakillerin bir kısmının, *Târîhu Bağdâd*'da biyografilerini verirken ağır şekilde tenkit ettiği kimseler tarafından rivayet edilmesi söz konusu haberlerin esere sonradan eklendiği şüphesini uyandırmaktadır. Şüphe uyandıran diğer bir husus da Ebû Hanîfe aleyhindeki rivayetlerin *Târîhu Bağdâd*'in bazı nüshalarında altıda bir oranında daha az veya daha çok sayıda bulunmasıdır. Ayrıca Hanefîler'in ağırlıkta olduğu Bağdat'ta *Târîhu Bağdâd*'in ya-

zılışından, Hatîb aleyhindeki ilk eseri kaleme alan Eyyûbîler'in Dimaşk kolu hükümdarı el-Melikü'l-Muazzam Şerefeddin İsa b. el-Melikü'l-Âdil'e (1218-1227) kadar geçen iki yüzyıl boyunca hiç kimsenin Hatîb'e reddiye yazmamış olması da bu açıdan düşündürücüdür (Mahmûd et-Tahhân, *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 105-106, 307-309).

Ebû Hanîfe aleyhindeki rivayetlere eserinde yer vermesi sebebiyle Hatîb'e çeşitli devirlerde reddiyeler yazılmıştır. Bunların ilki, onu Hanbelî iken Şâfiîliğe geçmekle suçlayan, hatta bilgisizlik, tarafgirlik ve dindar olmamakla itham eden İbnü'l-Cevzî'nin iki cüzden ibaret *es-Sehmü'l-muşib fi'r-red 'ale'l-Hatîb*'idir (Abdülhamîd el-Allûcî, s. 111). Daha sonra, bütün ailesi Şâfiî olduğu halde Hanefiliği seçen, bunun sebebini soran babası Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Âdil'e, "İçinizde bir tek müslüman bulunmasını istemez misiniz?" diyecek kadar mutaassıp bir Hanefî olduğu belirtilen (Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 152) el-Melikü'l-Muazzam, *Kitâbü'r-Red 'ulâ Ebî Bekr el-Hatîb fimâ zekere fi Târîhihi fi tercemeti'l-imâm sirâci'l-ümme Ebî Hanîfe en-Nu'mân b. Şâbit* adlı eserini yazmıştır (Delhi 1350; Kahire 1351/1932; Beyrut 1985). Kitap *es-Sehmü'l-muşib fi kebidü'l-Hatîb* adıyla da anılmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî'nin eserlerini öven İbn Nukta'nın *el-Mülteka'tı fimâ fi kütübi'l-Hatîb ve gayrihi mine'l-vehm ve'l-gala'tı* adlı eserinin (Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XXII, 349) bir kısmı onunla ilgilidir. *Mir'âtü'z-zamân*'da dedesini Hatîb'den daha aşırı bir üslûp kullanmakla suçlayan Sibt İbnü'l-Cevzî de bu hususta *el-İntişâr li-imâmî e'immeti'l-emşâr*'ını kaleme almıştır (Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmil*, s. 77, 78). Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen müsnedlerden on beşini *Câmî'u'l-mesânid* adıyla bir araya getiren Hanefî fakih Ebû'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmûd el-Hatîb el-Hârizmî, eserinin mukaddimesinde hasetçi diye andığı Hatîb'in iddialarını reddetmiştir. Kâtib Çelebi, Süyûtî'nin eserleri arasında *es-Sehmü'l-muşib fi nahri'l-Hatîb* adlı bir kitap bulunduğunu söylemekte (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1010), daha sonraki müelliflerin de bu bilgiyi ondan naklettikleri anlaşılmaktadır (*Hediyetü'l-ârifin*, I, 539; Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, s. 224). Ancak Süyûtî'nin de Şâfiî olması, onun mezhep konusunda Hatîb aleyhinde kitap yazma ihtimalini zayıflatmaktadır. Konu üzerinde hassasiyetle duran Zâhid Kevserî de

Süyûtî'nin böyle bir eserinden söz etmemektedir. Kevserî, *Târîhu Bağdâd*'da yer alan Ebû Hanîfe aleyhindeki iddiaları çürütmek üzere *Te'nibü'l-Hatîb 'alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzib* adıyla bir eser kaleme almış (Kahire 1361/1942; Beyrut 1401/1981; nşr. Ahmed Hayrî, baskı yeri yok, 1410/1990), tenkitlerini *Târîhu Bağdâd*'dan iktibas ettiği 150 noktada toplamış ve Hatîb'i, İbnü'l-Cevzî gibi aleyhtarlarının görüşlerine dayanarak ağır bir dille tenkit etmiştir. Bu tenkitleri insafı bulmayan Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî el-Muallimî, Kevserî'nin Hatîb'i eleştirmekle kalmayıp ileri gelen muhaddislerle, bazı sahâbi ve tâbiilere, Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel gibi tanınmış imam-lara ve selefin itikadına dil uzattığını, bu arada birtakım sahih hadisleri de kabul etmediğini söyleyerek *Te'nibü'l-Hatîb*'e geniş bir reddiye yazmaya başlamış, fakat okuyucuların ısrarı üzerine bir kısım notlarını *Talî'atü't-Tenkîl bimâ fi Te'nibi'l-Kevserî mine'l-e bâ'îl* adıyla yayımlamış (Kahire 1368, 111 sayfa; ayrıca *et-Tenkîl*'in girişinde, s. 9-78), Kevserî de buna *et-Terhîb bi-naqdî'te'nîb* adlı küçük hacimli bir reddiye ile cevap vermiştir (*Te'nibü'l-Hatîb*, s. 291-336; Ahmed Hayrî'nin notlarıyla yayımlanan *Te'nibü'l-Hatîb*, s. 371-418). Abdurrahman el-Yemânî daha sonra *et-Tenkîl limâ verede fi Te'nibi'l-Kevserî mine'l-e bâ'îl* adlı asıl reddiyesini tamamlayarak neşretmiştir (I-II, nşr. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî - Muhammed Abdürrez-zâk Hamza, Kahire, ts.).

Eserleri. Kaynaklarda Hatîb el-Bağdâdî'ye nisbet edilen eserlerin sayısı elli dört ile 100 arasında değişmektedir. Onun 453 (1061) yılına kadar elli dört kitap yazdığı, ayrıca hayatının son on yılında da birçok eser kaleme aldığı dikkate alınır-sa 100 rakamının gerçeğe daha yakın olduğu söylenebilir (Sem'ânî, V, 151). Yûsuf el-Uş müellifin büyüklü küçüklü sek-sen bir kitabının adını zikretmekte ve bunların 436 cüzden ibaret olduğunu söylemektedir (*el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 120-134; ayrıca bk. Mahmûd et-Tahhân, *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 122-125). Ancak bu eserlerin bir kısmı ölümünden sonra yanmıştır (Sübkî, IV, 33). A) Hadis. 1. *el-Câmi' li-ahâlikü'r-râvî** ve *âdâbi's-sâmi'*. Hadis öğrenim ve öğretimiyle ilgili 237 meseleye dair 1924 rivayeti se-nedleriyle birlikte ihtiva eden ve on bölümden meydana gelen eser Muham-med Re'fet Saîd (I-II, Küveyt 1401/1981),

Mahmûd et-Tahhân (I-II, Riyad 1403/1983) ve Muhammed Accâc el-Hatîb (Beyrut 1412/1991) tarafından yayımlanmıştır. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, ese-rin talebenin uyması gereken kurallarla ilgili bölümlerini *Âdâbü't-tâlibi'l-hadîs* adıyla ayrıca neşretmiştir (Riyad 1411/1990). 2. *Şerefü aşhâbi'l-hadîs**. Sün-neti delil olarak kullanmayıp her şeyi akıl-la çözmek isteyen ve bundan dolayı mu-haddislere saldırıp onlarla alay eden ehl-i hadîs muhaliflerine karşı yazılmıştır. Ese-rin çeşitli baskıları yapılmış (Delhi 1345; Lahor 1384/1964; nşr. Mehmed Said Ha-tiboğlu, Ankara 1971), Ebû Abdurrah-man Mahmûd tarafından "et-Taqrîb li-muşannefâtî'l-Hatîb" dizisinin ilk kitabı olarak *Tehzîbü Şerefi aşhâbi'l-hadîs* adıyla ihtisar edilmiştir (Beyrut - Riyad 1414/1993). 3. *Naşihatü ehli'l-hadîs*. Eser genç yaşta ilim tahsil etmeye, hadis talebelerini sadece rivayetle kalmayıp ha-disin fıkhnı öğrenmeye, hadisler üzerin-de düşünmeye ve ilmi yazılı kaynaklar-dan değil bizzat hocadan okumaya teş-vik etmektedir. Risâleyi Abdülkerîm b. Ahmed el-Vüreykât (Ürdün / Zerkâ 1408/1988), *Muhtaşaru Naşihati ehli'l-ha-dîs* adıyla Yûsuf Muhammed Siddîk (Har-tum 1408), *Mecmû'atü'r-resâ'il fi 'ulû-mi'l-hadîs* içinde aynı adla Subhî el-Bed-rî es-Sâmerrâî (Medine 1389/1969, s. 25-36), yine aynı adla aynı mecmua içinde Nasr Ebû Atâ (Riyad 1415/1994, s. 109-126) yayımlamıştır. İsmail Lütfi Çakan eseri Türkçe'ye çevirmiştir (*Mûlîf*, III, 1985, s. 205-214; İstanbul 1991). 4. *İktizâ'ü'l-'ilm el-'amel*. Müellifin, ilim yol-cusunun her şeyden önce samimi bir ni-yete sahip olması, öğrendiğini bizzat ya-şamayı, ilmin sadece dünyevî menfaat-ler için öğrenilmemesi gibi konulardaki öğütlerini hadislerle ve İslâm büyükleri-nin sözleriyle desteklediği eser Nâsirüddin el-Elbânî tarafından yayımlanmış (Dı-maşk 1385; Beyrut 1386/1966, 1389/1969, 1397/1976, *Erba'u resâ'il min künûzi's-sünne* içinde, s. 150-226; 1387/1967; Kü-veyt 1405), Ebû Abdurrahman Mahmûd kitabı *Tehzîbü İktizâ'ü'l-'ilm el-'amel* adıyla ihtisar etmiştir (Beyrut-Riyad 1414/1993).

B) Hadis Usulü. 1. *el-Kifâye** fi 'il-mi'r-rivâye. Usûl-i hadîsin ilk ve en önemli kaynaklarından biri olup hadis ilimlerini, hadis terimlerini ve usul me-selelerini bilmeden hadis rivayetine kal-kışan kimseler için kaleme alınmış, daha önceki usul kitaplarında temas edilme-yen pek çok hadis meselesi, sünnetin din-deki yeri, nasların teâruz ve tercihi gibi

konular senedleriyle birlikte işlenmiştir. Eser Haydarâbâd'da (1357/1938), Mu-hammed Hâfız et-Ticânî tarafından Ka-hire'de (1972, 1976), Ahmed Ömer Hâşim tarafından Beyrut'ta (1405/1984) yayımlanmıştır. 2. *Takyîdî'l-'ilm**. On babdan meydana gelen eserde önce hadislerin yazılmaması gerektiğine, ardından ha-dislerin yazılmasında bir sakınca bulun-madığına dair rivayetler sıralanmış, Kur-'an ile hadislerin birbirine karışması en-dişesinin ortadan kalkmasından sonra hadisleri yazıyla tesbit etmenin bir mah-zuru bulunmadığı belirtilmiştir. Eseri Yû-suf el-Uş tahkik ederek yayımlamıştır (Dımaşk 1949, 1974; Beyrut 1394). 3. *er-Rihle fi talebi'l-hadîs*. Senedleriyle bir-likte kaydedilen seksen bir rivayetin beş bölüm halinde incelendiği eserde hadis tahsili için yapılan seyahatin önemi, sahâ-benin, daha sonra da birçok İslâm büyü-ğünün bir hadis öğrenmek için bile olsa seyahatler yaptığı, âlî isnad elde etmek için uzun yolculukları göze alan birçok kimsenin emeline ulaşmadığı gibi hu-suslar incelenmektedir. Eseri önce Subhî es-Sâmerrâî *Mecmû'atü'r-resâ'il fi 'ulû-mi'l-hadîs* içinde (Medine 1389/1969, s. 37-72) hatalı şekilde yayımlamış, daha sonra Nûreddin İtr tarafından iyi bir neş-ri yapılmıştır (Beyrut 1395/1975). Nûred-din İtr, aynı konuda olup Hatîb'in zikret-mediği yirmi iki rivayeti esere ilâve et-miş, ayrıca muhaddislerin seyahatleri sı-rasında başlarından geçen ilginç olaylar-dan on beşini nakletmiştir. Eseri daha sonra Nasr Ebû Atâ yine *Mecmû'atü'r-resâ'il fi 'ulûmi'l-hadîs* içinde tekrar yayımlamıştır (Riyad 1415/1994, s. 127-242). 4. *el-Faşl li'l-vaşl el-müddrec fi'n-naql* (*Kitâb fi'l-faşl ve'l-vaşl*). Dokuz cüz olduğu belirtilen eseri İbn Hacer el-Aska-lânî ihtisar etmiş ve çalışmasına *Tak-rîbü'l-menhec bi-tertibî'l-Müddrec* adı-nı vermiştir. Muhammed b. Matar ez-Zehrânî de *el-Faşl* üzerinde bir doktora çalışması yapmıştır (1407/1987 Medine, el-Câmiatü'l-İslâmiyye). 5. *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl*. Henüz doğmayan çocuklar için icâzet istediği var sayılan kimselere icâzet vermenin câiz olup ol-madığına dair kendisine sorulan bir soru üzerine kaleme aldığı bir risâle olup Sub-hî es-Sâmerrâî tarafından yayımlanan *Mecmû'atü'r-resâ'il fi 'ulûmi'l-hadîs* (Medine 1389/1969, s. 73-77) ve Nasr Ebû Atâ tarafından aynı adla neşredilen eser içinde (Riyad 1415/1994, s. 85-107) basıl-mıştır. Hatîb'in *el-İcâze li'l-mechûl* adlı bir eserinden de söz edilmektedir (Ze-hebî, *A'lamü'n-nûbelâ*, XVIII, 292).

C) Hadis Ricâli. 1. *Muvazâzihu evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk*. İsimleri baba ve dedelerinin isimleriyle aynı olan râvilerin, ayrıca farklı adlarla anılan kişilerin, dolayısıyla sikalarla zayıf râvilerin birbirine karıştırılmasını önlemek için yazılan eserlerin en önemlilerinden biridir. Kitapta Bu-hârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'inde yetmiş dört, çeşitli eserlerde Yahyâ b. Maîn'in on bir, Ahmed b. Hanbel'in dört, Müslim'in altı, Ali b. Medîni, Seyf b. Ömer et-Temîmî, Zühli, Fesevî, İbrâhim el-Harbî, Ebû Dâvûd, İbn Ukde, Dârekutnî ve Ahmed b. Abdân eş-Şîrâzî'nin birer ikişer *vehim**i tesbit edilmiştir. Eserde daha sonra iki veya daha çok isimle zikredilen râviler, en çok bilinen adlarıyla başlamak üzere alfabetik sırayla ele alınmıştır. Eser Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî (I-II, Haydarâbâd 1378-1379/1959-1960; Beyrut 1405) ve Abdülmü'tî Emîn Kal'acî (I-II, Beyrut 1987, 1990) tarafından yayımlanmıştır. 2. *el-Mü'tenif fi tekmileti'l-Muhtelif ve'l-mü'telif* (*el-Mü'telif ve'l-muhtelif*). Yirmi dört cüzden meydana gelen büyük bir cilt halindeki eser, müellifin Dârekutnî'nin isim, künye, lakap ve nisbeleri yazılıştı aynı, okunuştta farklı kimselere dair *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* adlı kitabını, Abdülganî el-Ezdi'nin aynı adlı eserini de dikkate alarak bazı lâvelerle genişlettiği bir çalışmadır. Eserin Zâhiriyye (Hadis, nr. 285/140) ve Berlin (nr. 10157) kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır. Şâkir Mustafa, bu eserle *el-Müttefik ve'l-müfterik*'in aynı kitap olabileceğini söylemektedir (*et-Târîhu'l-'Arabî*, II, 103). 3. *el-Müttefik ve'l-müfterik mine'l-esmâ' ve'l-ensâb*. Adları, lakapları, künyeleri ve nisbeleri aynı olan kimselerin birbirine karıştırılmasını önlemek için kaleme alınan ve isimlerin ilk harfine göre alfabetik olarak sıralanan bir eserdir. Kitabın, on sekiz cüzden meydana gelen ve talebesi Ebû'l-Feth İbnü'n-Nehhâs tarafından Safer 457'de (Ocak 1065) Dimaşk Câmi-i Kebîri'nde kendisine okunmak suretiyle rivayet edilen tam bir nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde olup (nr. 1208) II. cildinin birer nüshası da Süleymaniye (Esad Efendi, nr. 2097, 10-18. cüz) ve Millet (Feyzullah Efendi, nr. 1515, 10-19. cüzler) kütüphanelerinde bulunmaktadır. İbn Hacer el-Askalânî'nin eseri ihtisar etmeye başladığı, fakat tamamlamadığı belirtilmektedir. Muhammed Sâdık Aydın, *el-Müttefik ve'l-müfterik*'in ilk yarisını Câmiatü'l-İlmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye'de (Külliyetü Usûlî'd-dîn, es-Sünne ve

ulûmühâ, Riyad 1408) doktora çalışması olarak neşre hazırlamış, daha sonra eserinin tamamını yayımlamıştır (I-III, Dimaşk 1417/1997). 4. *Telhişü'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü 'an bevâdiri't-tašhîf ve'l-vehm*. Eser, usûl-i hadîsin iki önemli türü olan "el-mü'telif ve'l-muhtelif" ile "el-müttefik ve'l-müfterik" bahislerinden meydana gelen müteşâbih konusuna dairdir. Müellif bu iki türü iki ayrı kitapta ele almış olup bunlardan *el-Müttefik ve'l-müfterik* günümüze ulaşmış, yirmi dört cüzden meydana gelen hacimli bir eser olduğu söylenen *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*'in nüshasına ise henüz rastlanmamıştır. Hatib türleri *Telhişü'l-müteşâbih*'inde birlikte ele almış, muhaddislerin, yazılışları birbirine benzemekle beraber okunuşları farklı olan veya birbirlerine karıştırılması muhtemel bulunan isim, künye ve nisbelerini incelemiştir. İbnü's-Salâh, bu eserin Hatib el-Bağdâdî'nin en değerli kitaplarından biri olduğunu, fakat adının muhtevasını ifade etmediğini söylemektedir (*Mukaddime*, s. 622). Hatib'in talebesi İbn Mâkûlâ, hocasının bu üç daldaki kitapları ile *el-Mü'tenif*'ine dayanarak *el-İkmâl*'ini meydana getirmiştir. *Telhişü'l-müteşâbih* Sükeynê eş-Şihâbî tarafından iki cilt halinde yayımlanmıştır (Dimaşk 1405/1985). Hatib'in bu esere *Tâli't-Telhiş* adıyla bir zeyil yazdığı belirtilmektedir. Bu zeyilin altmış yedi varaktan ibaret son kısmı eksik bir nüshasının Dârü'l-kütübi'l-Mısıriyye'de bulunduğu (*Telhişü'l-müteşâbih*'in sonunda: *Fihristü'l-mahtûât* [mustalahu'l-hadîs], I, 183) ve *Me'ttefeka min esmâ'i'l-muhaddisîn ve ensâbihim ğayra enne fi bâ'zihî ziyâdetü harfin vâhid* adıyla da anıldığı anlaşılmaktadır (a.g.e., I, 283). 5. *el-Esmâ'ü'l-mübhem fi'l-enbâ'i'l-muhkem*. Eser, bazı rivayetlerde "bir erkek, bir kadın, falanın amcası veya yeğeni" gibi müphem ifadelerle anılan veya sadece künyeleriyle zikredilen şahısların kim olduğunu ortaya çıkarmak, bunların adlarının açıkça belirtildiği bir veya birden fazla rivayeti bir araya getirerek bu müphemliği gidermek amacıyla kaleme alınmıştır. Müphem isimler ihtiva eden 238 hadisin, kitaplarda geçtiği şekliyle müphem isme göre tertip edilmeyip onların kimliklerini belirten rivayetlere göre alfabetik olarak sıralanması yüzünden eser fazla kullanışlı değildir. Nevevî bu eseri, müphem ismin bulunduğu hadisin sahâbî râvisinin adına göre alfabetik tarzda ve *Kitâbü'l-İşârât ilâ beyâni'l-es-*

mâ'i'l-mübhemât adıyla yeniden düzenleyerek ihtisar etmiş, ayrıca birçok ismin okunuşundaki farklı kanaatini belirtmiştir. *el-Esmâ'ü'l-mübhem*, İzzeddin Ali es-Seyyid tarafından yayımlanmış olup (Kahire 1405/1984) Nevevî'nin *Kitâbü'l-İşârât*'ı da bu neşrin sonunda yer almıştır (s. 531-622). 6. *et-Taşîl li-mübhem-i'l-merâsîl*. Yûsuf el-Uş, bu adla kaydettiği eserin (*el-Hatib el-Bağdâdî*, s. 129) içindeki rivayetlerin müphem râvî adlarına göre sıralanması sebebiyle ondan faydalanma imkânının az olduğunu belirtmekte, Nevevî'nin kitaptaki senedleri çıkarıp esere daha başka rivayetler ilâve ettiğini ve bu çalışmasına *el-İşârât ilâ'l-mübhemât* adını verdiğini belirtmektedir. Brockelmann da *el-Mübhem 'alâ ħurûfi'l-mu'cem* adıyla zikrettiği eserin Nevevî tarafından yapılan muhtasarına ait bir nüshanın Madrid Escorial Library'de (nr. 1597) bulunduğunu kaydetmektedir (*GAL Suppl.*, I, 564). Ancak bu muhtasar, hem adı hem de konusu bakımından Hatib'in *el-Esmâ'ü'l-mübhem fi'l-enbâ'i'l-muhkem*'iyle ilgili olarak Nevevî'nin düzenlediği *Kitâbü'l-İşârât ilâ beyâni'l-esmâ'ü'l-mübhemât*'ını çağrıştırmakta, dolayısıyla adı geçen iki muhtasarın birbirine karıştırıldığı ihtimalini akla getirmektedir. 7. *Men vâfekat künyetühû isme ebîh*. Hatib'in *Men vâfekat künyetühû isme ebîh mimma lâ yu'menü vukû'u'l-ħaṭa'i fih* adlı eserinden Moğultay b. Kılıç tarafından yapılmış bir seçmedir. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire, 238 isim etrafında yapılan bu alfabetik seçmeyi Ebû'l-Feth el-Ezdi'nin *Men vâfeka ismuhû isme ebîh* ve *Men vâfeka ismuhû künyete ebîh* adlı eserleriyle birlikte yayımlamış, ayrıca esere künyesi babasının ismine benzeyen 160 kişiyi ilâve etmiştir (Küveyt 1408/1988, s. 77-137). 8. *es-Sâbık ve'l-lâhik fi te'bâ'udi mâ beyne vefâti râviyeyn 'an şeyhin vâhid*. Biri yaşlı, diğeri genç iki râvinin bir âlimden rivayette bulunması halinde bu râvilerin vefat tarihleri arasındaki uzun sürenin isnadda kopukluk bulunduğu vehmini uyandırabileceği şüphesizdir (bk. SÂBIK ve LÂHİK). Talebesi Ahmed b. Hanbel'den hadis rivayet eden Şâfiî ile İbn Hanbel'in genç talebesi Ebû'l-Kâsim el-Begavî'nin vefat tarihleri arasındaki 113 yıllık süre sâbık ve lâhik konusunun önemini göstermektedir. Âlî ve nâzil isnadla yakın ilgisi bulunan bu mesele üzerinde ilk defa Hatib el-Bağdâdî durmuş, vefatları arasında altmış yıldan fazla bir müddet bulunan 230

râviyi ilk isimlerine göre alfabetik olarak ele almıştır. Eser Muhammed b. Matar ez-Zehrânî tarafından yayımlanmıştır (Riyad 1402/1982). 9. *Ġunyetü'l-mültebis (fî) îzâhi'l-mültebis* (*Ġunyetü'l-muktebis fî temyizi'l-mültebis*). Babalarının adları, isimlerinin başında "ebû" kelimesinin bulunup bulunmamasına göre (Süleyman b. Mugire, Süleyman b. Ebû Mugire gibi) birbiriyle karıştırılan râvileredir. Abdurrahman b. Muhammed eş-Şerîf tarafından üzerinde yüksek lisans çalışması yapılan eseri (Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Külliyyetü Usûlî'd-dîn, es-Sünne ve ulûmûhâ, Riyad 1403) Nazar Muhammed el-Fârîyâbî tahkik ederek yayımlamıştır (Küveyt 1413).

D) Hadis Metinleriyle İlgili Çalışmalar. 1. *el-Fevâ'idü'l-muntehabe eş-şihâh ve'l-garâ'ib*. Hatîb bu çalışmasında, akranı olan Ebû'l-Kâsım Yûsuf b. Muhammed el-Mehrevânî'nin rivayetlerinden beş cüzünü sahih olup olmaması açısından değerlendirmeye tâbi tutmuştur. *Mehrevânîyyât* adıyla da bilinen eserin beş cüzden oluşan bir nüshası Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye'de (Mecmua, nr. 47, 1144 [2, 3, 4 ve 5. cüzler], Hadis, nr. 353), diğer nüshaları Millet (Fezullah Efendi, nr. 555) ve Bursa Hüseyin Çelebi (nr. 6/4) kütüphanelerinde bulunmaktadır. Hatîb'in, talebesi Ebû'l-Kâsım Ali b. İbrâhîm b. Abbas el-Hasenî ed-Dimaşkî'nin rivayetlerinden seçip derlediği, aynı mahiyetteki başka bir çalışmasının sekiz (Mecmua, nr. 4/46), on üç (Mecmua, nr. 140/139) ve on dördüncü (Mecmua, nr. 40/178) cüzleri Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye'dedir. Bir diğer talebesi Ebû Muhammed Ca'fer b. Ahmed b. Hasan es-Serrâc el-Bağdâdî'nin beş cüzden meydana gelen rivayetlerini de *el-Fevâ'idü'l-muntehabe eş-şihâhu'l-avâli* adıyla tahrîc etmiştir. *es-Sirâciyyât* olarak da anılan eserin tamamı Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Mecmua, nr. 14, 27/8, 31/12, 98/3). 2. *Ġadîsü's-sitte mine't-tâbi'in ve zikru ġurukih ve'ġtilâfı vüçühîh (Mâ fîhi sittetün tâbi'iyğün, Rivâyetü [Rivâyâtü] 's-sitte mine't-tâbi'in)*. Müellif bu eserinde, Hz. Peygamber'in İhlâs sûresini kastederek söylediği, "Sizden biriniz her gece Kur'an'ın üçte birini okumaktan âciz midir?" meâlindeki hadisin çeşitli rivayetlerini, senedinde bulunan birbirinin akranı altı tâbiî dolayısıyla incelemektedir. Eser Muhammed b. Rızk b. Tarhûnî tarafından yayımlanmıştır (Ahsâ 1412). Onun *Rivâyâtü's-şahâbe 'ani't-tâbi'in ve Rivâyâtü's-sünne mine't-tâbi'in* adlarıyla anılan

tü's-sünne mine't-tâbi'in adlarıyla anılan ve birer cüzden ibaret olduğu söylenen kitapları da muhtemelen aynı eserin farklı şekillerde kaydedilmesi ve okunması neticesinde ortaya çıkmıştır. 3. *Emâlihi fî mescidi Dimaşk*. Eserin beşinci cüzü Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Mecmua, nr. 27/5). 4. *Emâli'l-Cevherî tahrîcü Ebî Bekr el-Ġatîb*. İki imlâ meclisinde yazdırılan hadisleri ihtiva etmektedir (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 105/6). 5. *Meclis min imlâ'i Ebî Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Müslime* (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 117/21). 6. *Avâli eġâdîsi Mâlik b. Enes* (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 101, vr. 70-80). 7. *er-Ruvât 'an Mâlik b. Enes ve zikru ġadîsin li-küllî vâhid minhum (Esmâ'ü men ravâ 'an Mâlik b. Enes mübevveben 'alâ ġurufi'l-mu'cem)*. Mâlik b. Enes'ten rivayette bulunmuş 993 râvi hakkında bilgi veren eseri Ebû'l-Hüseyin Yahyâ b. Abdullah b. Ali b. Attâr Reşîdüddin el-Kureşî (ö. 662/1264), sonuna bazı ekler ilâve ederek *Mücerredü esmâ'r-ruvât 'ani'l-İmâm Ebî 'Abdillâh b. Mâlik b. Enes el-Esbaġi* adıyla ihtisar etmiştir. Alfabetik olan bu muhtasarın bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (III. Ahmed, nr. 624/9, vr. 87^b-103^b). 8. *Munteġab min ġadîsi Ebî Bekr eş-Şirâzi ve ġayrihi* (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 330). 9. *Munteġab mine'z-zühd ve'r-reġâik* (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 120). 10. *Ġadîsü Ca'fer b. Ġayyân* (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 390).

E) Diğer Eserleri. 1. *Târîġu Bağdâd** ev *Medîneti's-selâm*. 450 (1058) yılından önce Bağdâd'ta yaşayan veya buraya gelen şahsiyetlerin, halife, vezir, kumandan gibi devlet adamlarının, şair, kadı ve diğer mesleklerle mensup 7831 kişinin hayatına dair bilgi verilen alfabetik bir eser olup Muhammed adıyla olanlarla başlamaktadır. Eserin I. cildi Bağdâd'ın kuruluşu, müslümanlar tarafından fetih ve tarihi gibi konular hakkındadır. On dört cilt halinde yayımlanan esere (Kahire 1349/1931) Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 562/1167), İbnü'd-Dübeysî (ö. 637/1239) ve İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî (ö. 643/1245) gibi âlimler tarafından zeyiller yazılmıştır. Saîd b. Besyûnî Zaġlûl, eserdeki hadislerin ve şahısların fihristini *Fehârisü Târîġi Bağdâd* (Beyrut 1407/1986), zeyillerin fihristini de *Fehârisü züyûli Târîġi Bağdâd* (Beyrut 1407/1987) adıyla neşretmiştir. 2. *el-Fakîh ve'l-mütefakġih**. Şâfiî mezhebi-

nin en eski fıkıh usulü kaynaklarından biri olan eserin amacı, birbirini suçlayan fıkıhçılarla hadisçileri yaklaştırmak ve bunların birbirinin bilgisine ve metoduna muhtaç olduğunu göstermek, özellikle muhaddisler için hadisin fıkıhını bilmenin vazgeçilmezliğini ortaya koymaktır. Fıkıh usulü konuları ile eğitim öğretim meselelerinin bir hadisçi metoduyla ele alındığı eser İsmâil el-Ensârî tarafından iki cilt halinde yayımlanmış (Riyad 1389/1969; Beyrut 1395/1975, 1400/1980; Kahire 1395; *el-Fakîh ve'l-mütefakġih ve usûlû'l-fıkġ* adıyla Kahire 1397/1977), daha sonra Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî iki nüshasına dayanarak eseri neşretmiştir (I-II, Riyad 1417/1996). 3. *Mes'ele'tü'l-iġticâc bi's-Şâfi'î fîmâ üsnide ileyh ve'r-reddü 'ale't-tâ'înine bi-'izami cehlihîm 'aleyh (el-iġticâc li's-Şâfi'î fîmâ üsnide ileyh ve'r-reddü 'ale'l-câhîlin bi-ta'nihih 'aleyh)*. Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'in kısa hal tercümelerine de yer verilen eser Halîl Molla Hâtîr tarafından yayımlanmıştır (Riyad 1400). 4. *el-Cehr bi'l-besmele (el-Cehr bi-bismillâhîrrahmânîrrahîm fi's-salât)*. İki cüzden ibaret olduğu belirtilen eseri Zehebî *Muġtaşarü'l-Cehr bi'l-besmele* adıyla ihtisar etmiştir (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 55). Hatîb'in, yine besmele hakkında bir veya iki cüz olduğu belirtilen *Nehcü (Menhecü veya Lehcü)'s-savâb fî enne't-tesmiyete âyetün min Fâtiġati'l-kitâb (Kitâbü'l-Besmele ve enneâ mine'l-Fâtiġa)* adlı bir eseri bulunmaktadır. 5. *Şalâtü't-tesbîġ (tesbîġ)*. Eserde, tesbîh namazına dair Hz. Peygamber'den gelen hadisler herhangi bir tenkide tâbi tutulmadan nakledilmektedir (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 279; Mecmua, nr. 1070/10). 6. *Mes'ele'tü'l-keġâm fi's-sıfât*. Hatîb'in Allah Teâlâ'nın keġâm sıfatı hakkındaki görüşünü kısaca ifade eden ve onun Selef itikadına sahip olduğunu gösteren bu risâlenin Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye'deki yegâne nüshası (Mecmua, nr. 16) Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey' tarafından *Mecelletü'l-Ĥikme* de yayımlanmıştır (bk. bibl.). 7. *et-Taġfîl ve ġikâyâtü't-tufeyliyyîn ve aġbâruhum ve nevâdiru keġâmihih ve eş'âruhum*. Müellif, tufeylilere dair olan bu eserini, belki de hâmi-si vezir İbnü'l-Müslime'nin ricası üzerine âlimlerin yorulan zihinlerini dinlendirmek için kaleme aldığını söylemektedir. Asr-ı saâdet'te meydana gelen davetsiz misafirlerle ilgili bazı olayları, davet edilmeyen yere gitmemeye dair rivayetleri, tufeylilerle ilgili şiirleri, tanınmış tufey-

filieri ve onlara dair çeşitli konuları ihtiva eden eser Hüsameddin el-Kudsi (Dimaşk 1336/1917, 1346/1928; Kahire 1983), Kâzım el-Muzaffer (Necf 1966; Kahire 1986) ve Abdullah Abdürrahîm Useylân (Cidde 1406/1986) tarafından yayımlanmıştır. Fedwa Maltî-Douglas eserdeki hikâyelerin psikolojik tahlilini yapmıştır ("Structure and Organization in a Monographic Adab Work: al-Taṭfîl of al-Khaṭīb al-Bağdādî", *JNES*, XL [1981], s. 227-245). 8. *el-Buḥalâ*². Cimrilere dair 220 hikâyenin senedleriyle birlikte kaydedildiği eser altı bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde cimrilikle ilgili birçok hadis rivayet edilmekte, daha sonraki bölümlerde ise âlimlerin cimrileri tenkit etmesi ve cimrilerin vaadleri gibi konularla meşhur cimrilere yer verilmektedir. Eseri, Ahmed Matlûb, Hadîce el-Hadîsî ve Ahmed Nâcî el-Kaysî ile (Bağdad 1384/1964) Muhammed İbrâhîm Sâlim (Kahire 1990) neşretmiştir. Fedwa Maltî-Douglas bu kitabı tanıtmış ve onu Câhiz'in *Kitâbü'l-Buḥalâ*² adlı eseriyle karşılaştırmıştır (*Structures of Avarice*, Leiden 1985, s. 55-66, 90-107). 9. *Risâle fî 'ilmi'n-nü-cûm* (*el-Kavl fî 'ilmi'n-nü-cûm ve beyânî'l-maḥmûd minhü ve'l-mezmûm*). Hatîb el-Bağdâdî, kendisine ilm-i nücûmla ilgili soru soran birine cevap olarak kaleme aldığı bu risâlede yıldızların adlarını ve hareketlerini öğrenmenin makbul olduğunu, ancak bunları müneccimlik için bir vasıta yapmanın sakıncalı görüldüğünü belirtmektedir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan (Âşir Efendi, nr. 190) bir cüzden ibaret nüshasındaki bazı ifadelerle ilk iki sayfası dışında hadis ve haberlerde senedlerin hafzedilmesi, bu nüshanın asıl eserin bir muhtasarı olabileceği kanaatini uyandırmaktadır.

Bunların dışında kaynaklarda zikredilmemekle beraber *Kitâbü'l-Vefeyât* (*GAL Suppl.*, I, 564), *Muḥtaşarü's-sünen min aṣli'l-Haseni'l-Başrî* (a.g.e., I, 564), *Keşfü'l-esrâr* (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1486) ve *Riyâzü'l-üns ilâ ḥaḍâ'iri'l-kuds* adlı eserler de Hatîb'e isnat edilmektedir. Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye'de kayıtlı olan son eserin (Tefsir, nr. 122/144) Hatîb'e ait olabileceğini (Yâsîn M. es-Sevâs, s. 193) Muhammed Accâc el-Hatîb pek muhtemel görmemektedir (*el-Câmi' li-aḥlâkı'r-râvî*, nâşirin mukaddimesi, I, 67).

Hatîb el-Bağdâdî'nin hacimleri hakkında kaynaklarda bilgi verilen, ancak günümüze kadar gelip gelmediği bilinmeyen

eserleri de şunlardır: *el-Gusl li'l-cum'a* (*Ğuslû'l-cum'a*; iki veya üç cüz), *el-Hiyel* (bir cüz), *Ḥadîşü 'Abdirrahmân b. Semüre ve şurukuhû* (iki cüz), *İbtâlû'n-nikâḥ bi-ğayri velî* (bir cüz), *el-Kazâ' bi'l-yemîn ma'a's-şâhid* (iki cüz, bu eser *Şih-hatû'l-âmel bi'l-yemîn ve's-şâhid* adıyla da anılmaktadır), İbnü'l-Cevzî'nin, bazı hadislerini zayıf diye tenkit ettiği *el-Kunût ve'l-âşârû'l-mervîyye fihi 'ule'ḥtilâfi-hâ ve tertîbihâ 'alâ mezhebi's-Şâfi'i* (üç cüz veya bir cüz olup bazı kaynaklarda *el-Fünûn* yahut *el-Meftûn* diye geçmesi, *el-Kunût* kelimesinin yanlış okunmasından kaynaklanmış olmalıdır), *Mecmû'u ḥadîsi Ebî İshâk eş-Şeybânî* (üç cüz), *Mecmû'u ḥadîsi Muḥammed b. Sûka* (dört cüz), *Men ḥaddeşe ve nesiye* (*Aḥbâru men ḥaddeşe ve nesiye*; bir cüz), *Menâkıbü Aḥmed b. Hanbel*, *Menâkıbü's-Şâfi'i* (*Târîhu Bağdâd*'da her iki imamın biyografisini verdikten sonra onların hayatına dair birer kitap yazdığını söylemektedir: II, 73; IV, 423), *Mu'cemû'r-ruvât* (*Mu'cemû'r-rivâye*) *'an Şu'be* (*er-ruvât 'an Şu'be*, sekiz cüz), *Müsellesât* (üç cüz), hadislerdeki illetlere dair önemli bir eser olduğu belirtilen *el-Mükmel fî (beyânî'l-mühmel* (sekiz cüz), *Müsned Ebî Bekri's-Şiddîk*, *Müsnedü Nu'aym b. Hemmâz el-'Usfânî* (bir cüz), *en-Nehy 'an savmi yevmi's-şek* (*Mes'ele fi şuyâmi yevmi's-şek fi'r-red 'alâ men ra'â vücubeḥü, Mes'ele-tü yevmi'l-ğaym*), *Râfi'u'l-irtiyâb fi'l-maklûb mine'l-esmâ' ve'l-ensâb* (*ve'l-elkâb, Maklûbü'l-esmâ' ve'l-ensâb*), *Rivâyetü'l-âbâ' 'anî'l-ebnâ'* (bir cüz), *er-Rubâ'iyât* (üç cüz), *et-Tebyîn li-es-mâ'i'l-müdellesîn* (*Esmâ'ü'l-müdellesîn*, iki veya dört cüz), *Temyîzü'l-Beyânü ḥükmi'l-mezîd fî muṭṭaşilî-esânîd* (sekiz cüz), *Ṭuruḳu ḥadîsi kabzi'l-ilm* (üç cüz).

Haklarında bilgi bulunmamakla birlikte bazı kaynaklarda şu eserler de Hatîb'e nisbet edilmektedir: *Beyânü ehli'd-de-recâtî'l-ulâ, ed-Delâil ve's-şevâhid 'alâ şihhati'l-âmel bi-ḥaberi'l-vâhid*, *el-Esmâ'ü'l-mütevâtî'e ve'l-ensâbü'l-mütekâfi'e*, *Ḥadîşü'n-nüzûl*, *el-İnbâ' 'anî'l-enbâ'*, *İzâ ükîmetü's-şalât felâ şalâte ille'l-mektûbe*, *Kitâb fihi ḥadîşü "el-İmâmü zâmin ve'l-mü'ezzinü mü'temen"*, *Kitâb fihi ḥadîşü "naẓẓarallâhü imre'en semî'a minnâ ḥadîşen"*, *Kitâb fihi ḥuṭbetü 'Âişe fi's-senâ' 'alâ ebihâ min tahrici'l-Hatîb min rivâyâtihî 'an şuyûhihî, Talebü'l-ilm farîzatün 'alâ külli müslim*, *et-Tenbîh*

ve't-tevkîf 'alâ feẓâ'ili'l-ḥarîf, *Müsnedü Şafvân b. 'Assâl*, *el-Vuḍû' min messi'z-zeker*.

Hatîb el-Bağdâdî'nin hayatı ve bazı yönleri üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Yusuf el-Uş'un *el-Hatîb el-Bağdâdî mü'errihu Bağdâd ve muḥaddiṣühâ* (Dimaşk 1364/1945) adlı eseriyle Mahmûd Ahmed et-Tahhân'ın *el-Hatîb el-Bağdâdî ve eseruhû fî 'ulûmî'l-ḥadîş* adıyla hazırladığı doktora çalışması (bu eser, *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî ve eseruhû fî 'ulûmî'l-ḥadîş* adıyla yayımlanmıştır, Beyrut 1401/1981), Bâbekir Hamed et-Türâbî'nin *Ḥatîb el-Bağdâdî ve cühûdühû fî 'ilmi'l-ḥadîş* (1403, Mekke Câmîatü Ümmî'l-kurâ Külliyyetü's-şerfa ve'd-dirâsâtî'l-İslâmiyye) ve Sâlik Ahmed Ma'lûm'un *el-Fikrû't-terbevî 'inde'l-Hatîb el-Bağdâdî* (1409, Câmîatü'l-Melik Abdilazîz Külliyyetü't-Terbiye, Mekke 1409) adlı yüksek lisans tezleri bunlardan bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, I, 354; III, 103; VI, 313-314; XI, 266, 274, 359; XIV, 75; a.mlf., *el-Câmi' li-aḥlâkı'r-râvî* (nşr. M. Accâc el-Hatîb), Beyrut 1412/1991, neşreden mukaddimesi, I, 21-74; a.mlf., *Muvazzihu evḥâmî'l-cem' ve't-tefrîk* (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallîmî), Haydarâbâd 1378-79/1959-60, neşreden mukaddimesi, I, 1-14; a.mlf., *et-Taṭfîl ve ḥikâ-yâtü't-tufeyliyyin ve aḥbâruhum ve nevâdiru kelâmihim ve eş'âruhum* (nşr. Abdullah Abdürrahim Useylân), Cidde 1406/1986, neşreden mukaddimesi, s. 13-23; İbn Abdülber, *el-İntikâ'*, Kahire 1350, s. 122-175; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 151; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk* (Amrevî), V, 31-41; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 265-270; a.mlf., *el-Ḥaş 'alâ ḥıfzî'l-ilm*, Beyrut 1406/1986, s. 30; İbn Nukta, *et-Taḳyîd li-ma'rifeti ruvâtî's-sünen ve'l-mesânîd* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1408/1988, s. 153-155; İbnü's-Salâh, *Mukaddime* (nşr. Aîşe Abdurrahman), Kahire 1411/1990, s. 622, 779, ayrıca bk. İndeks; Ebû'l-Müeyyid, *Câmi'u'l-mesânîd*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye), I, 38-69; Yâkût, *Mu'cemû'l-üdeba'*, IV, 13-45; a.mlf., *Mu'cemû'l-büldân*, II, 450; Zehebî, *Tezkire-tü'l-ḥuffâz*, III, 1135-1146; a.mlf., *Azâmü'n-nübelâ'*, XVII, 259; XVIII, 93, 233, 270-296; XXII, 349; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm: sene 461-470*, s. 85-112; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, *el-Müstefâd min Zeyli Târîhi Bağdâd* (Hatîb, *Târîhu Bağdâd* içinde, nşr. Kayser Ebû Ferah), Haydarâbâd 1399/1978, XIX, 54-61; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 101-103; Sübkî, *Tabakât*, IV, 29-39; İbn Hacer, *Nüzhete'n-nazar fi tavâzihî Nuḥbetü'l-fiker* (nşr. Nûreddin İtr), Dimaşk 1413/1992, s. 35; İbn Tağrîberdî, *en-Nücumü'z-zâhire*, V, 87-88; Şehâvî, *el-İlân bi't-tevbiḥ*, s. 25; *Keşfü'z-zunûn*, I, 10, 87, 97, 209, 288, 473, 575, 830, 914; II, 973, 1010, 1044, 1163, 1384, 1419, 1423, 1447, 1486, 1499, 1583, 1637, 1691, 1812; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 152; a.mlf., *er-Ref' ve't-tekmil*, s. 77-78; Brockelmann, *GAL*, I, 400-402; *Suppl.*, I, 562-564;

HATİB el-BAĞDÂDÎ

Hediyetü'l-ʿarîfîn, I, 539; Kevserî, *Te'nîbü'l-Haṭîb ʿalâ mâ sâkahû fî tercemeti Ebi Hanîfe mine'l-ekâgîb*, Beyrut 1401/1981, s. 291-336; a.e. (nşr. Ahmed Hayrî), [baskı yeri yok] 1410/1990, s. 371-418; Yûsuf el-Uş, *el-Haṭîb el-Bağdâdî*, Dimaşk 1364/1945; Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, *et-Tenkîl limâ verede fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâṭîl* (nşr. M. Nâsirüddin el-Elbânî - M. Abdürrezzâk Hamza), Kahire, ts. (Dârü'l-kütübî's-selefiyye); Fuâd Seyyid, *Dârü'l-kütübî'l-Miṣriyye, Fihristü'l-maḥṭûṭât: muṣṭalahu'l-ḥadîṣ*, Kahire 1375/1956, s. 183, 283, ayrıca bk. İndeks, s. 328; Abdülhamîd el-Allûcî, *Mü'elleftü İbnî'l-Cevzî*, Bağdad 1385/1965, s. 111; M. Nâsirüddin el-Elbânî, *Fihristü maḥṭûṭâtî Dârü'l-Kütübî'z-Zâhiriyye*, Dimaşk 1390/1970, s. 266-269; Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mektebetü'l-Celâl es-Süyûtî*, Rabat 1397/1977, s. 223-224; Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-ʿArabî*, Beyrut 1979, II, 102-104; Mahmûd et-Tahhân, *el-Hâfız el-Haṭîb el-Bağdâdî ve eseruh fî ʿulûmî'l-ḥadîṣ*, Beyrut 1401/1981; a.mlf., "el-Haṭîb el-Bağdâdî beyne'l-muḥaddîṣîn ve'l-fuḥaḥâ", *Eduâ'ü's-şerîʿa*, X, Riyad 1399, s. 325-347; Münirüddin Ahmed, *Târîhu't-taʿlîm ʿinde'l-müslimîn* (trc. Sâmi es-Sakkâr), Riyad 1401/1981, s. 17-48; C. Avvâd, *Akdemü'l-maḥṭûṭâtî'l-ʿArabiyye fî mektebeti'l-ʿâlem*, Bağdad 1982, s. 231; Yâsin M. es-Sevvâs, *Fihristü maḥṭûṭâtî Dârü'l-Kütübî'z-Zâhiriyye*, Dimaşk 1403/1983, s. 193; Ömer Abdüsselâm Tadmûrî, *Mevsûʿatü ʿulemâʾil-müslimîn fî târihi Lübnânî'l-İslâmî*, Beyrut 1404/1984, I, 333-349; Hasan İsâ Ali el-Hakîm, *Kitâbü'l-Müntazam li'bni'l-Cevzî ve dirâse fî menhecîh ve mevâridih ve ehemmiyyetih*, Beyrut 1405/1985, s. 382-430; Fedwa Maltî-Douglas, *Structure of Avarice The Bukhalâʾ in Medieval Arabic Literature*, Leiden 1985, s. 55-56, 90-107; a.mlf., "Controversy and Its Effects in the Biographical Tradition of al-Khatib al-Baghdadi", *SL*, XLVI (1977), s. 115-131; a.mlf., "Structure and Organization in a Monographic Adab Work: al-Taṭfîl of al-Khatib al-Baghdadi", *JNES*, XL (1981), s. 227-245; Ekrem Ziyâ el-Ömerî, "el-Haṭîb el-Bağdâdî: sîretühü'z-zâtiyye, bîʿetühü'l-ḥadâriyye, intâcühü'l-fikrî ve ihtimâmâtühü't-terbeviyye", *Min aʿlâmî't-terbiyyeti'l-ʿArabiyyeti'l-İslâmiyye*, Riyad 1409/1988, s. 325-345; Sâlihiyye, *el-Muʿcemü's-şâmil*, II, 282-287; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe* (Özbek), s. 464, ayrıca bk. İndeks; Ahmed Ateş, "el-Haṭîb el-Bağdâdî ve Takvîd al-ʿilm Adlı Eseri", *AÜİFD*, sy. 1 (1952), s. 91-103; Muhammed Behcet Baytâr, "Kitâbü't-Tenkîl bimâ fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâṭîl", *MMLADm.*, XLII/3 (1968), s. 574-580; Abdülhamîd Hamûde, "Haṭîbü Bağdâd ve muḥaddîṣühâ el-Haṭîb el-Bağdâdî", *ed-Dâre*, IV/5, Riyad 1980, s. 256-269; Hasan İbrâhim Abdülʿâl, "et-Teʿallûm ʿinde'l-Haṭîb el-Bağdâdî", *Risâletü'l-Halici'l-ʿArabiyye*, III/10, Riyad 1983, s. 23-56; Abdülhâdî et-Tâzî, "Şadâʾü'l-Haṭîb el-Bağdâdî fî'l-Mağrib", *el-Baḥşü'l-ʿilmî*, XXXV, Rabat 1985, s. 15-30; Me'mûn es-Sâgircî, "Telḥîşü'l-müteşâbih fî'r-resm", *MMLADm.*, LXI/3 (1406/1986), s. 594-627; Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey, "Mesʿele fî's-şifât", *Mecelletü'l-Hikme*, I, Leeds 1414/1993, s. 289-297; W. Marçais, "Haṭîb Bağdâdî", *IA*, V/1, s. 365-366; R. Sellheim, "al-Khatib al-Baghdadi", *Elʿ* (Fr.), IV, 1142-1144.

M. YAŞAR KANDEMİR

HATİB el-CEVHERÎ

(الخطيب الجوهري)

Nûruddîn Âlî b. Dâvûd b. İbrâhîm
es-Sayrafi el-Haneî el-Cevherî
(ö. 900/1495)

Mısırlı tarihçi ve hukukçu.

14 Cemâziyelevvel 819'da (10 Temmuz 1416) Kahire'de doğdu. İbn Dâvûd, Sayrafi ve İbnü's-Sayrafi diye de anılır; Cevherî nisbesi baba mesleği olan kuyumculuğundan gelir. Hâfız olduktan sonra İbnü'd-Deyrî, Şümunnî, Eminüddin Aksarâyî ve Muhyiddin el-Kâfiyecî gibi devrinin ünlü âlimlerinden fıkıh, dil, edebiyat ve tarih ilimlerini tahsil etti. Babasının 1449'da ölümünün ardından Kahire'de Sultan Berkuk Camii'nde hatiplik yaptı, bu arada ilim ve ticaretle de uğraştı. 1468 yılında kadılığa tayin edildi; ancak bir süre sonra bu görevinden alındı ve bunun üzerine bir daha herhangi bir resmî görev üstlenmedi. Bu sıralarda İbn Hacer el-Askalânî, İbn Tağrıberdî ve Sehâvî'nin kitaplarını istinsah etmeye başladı. Bu vesileyle tarih kitaplarına ilgi duydu ve pek çok kıymetli eseri görüp okuma fırsatı buldu. Aynı zamanda Kahire'deki mücevherat çarşısında kuyumculuk yapan Cevherî Şevval 900'de (Temmuz 1495) vefat etti.

Haṭîb el-Cevherî Mısır ve Suriye'de Makrîzî, İbn Hacer el-Askalânî, Bedredin el-Aynî, İbn Tağrıberdî, Süyûtî ve İbn İyâs gibi çok sayıda tarihçinin yetiştiği, ilgi ve itibar gördüğü bir dönemde yaşamış ve onlarla tanışmış, bir kısmının öğrencisi, bir kısmının da hocası olmuştur. Ancak muhtemelen resmî görevlerden uzak ve mütevazî bir hayat yaşadığı için kaynaklarda onun hakkında fazla bilgi yoktur. Dönemin tarih yazıcılığına hâkim olan üslûptaki eserlerinde gerek kendisinden önce gerekse kendi asrında yaşamış tarihçilerin tesirleri açıkça görülür. Cevherî, kendi döneminde tarih yazıcılığı geleneğine uyarak hem terâcim-i ahvâl hem de umumi vekâyî'nâmeler türünden eserler vermiş orta düzeyde bir tarihçidir. Yazılarında kullandığı dil ise bazan edebî tarzda, bazan da mahallî ağızları ön plana çıkarır mahiyettedir.

Eserleri. Haṭîb el-Cevherî'nin kaleme aldığı çalışmaların sayısı hakkında bir fikir birliği bulunmamaktadır. Çünkü bazı araştırmacıların müstakil kitap saydığı bir eserini bazıları başka bir çalışmasının parçası kabul etmektedir. Bunların başlıcaları şöylece sıralanabilir: 1. *İnbâ'ü'l-*

heşr bi-ebnâ'î'l-ʿaşr. Memlûkler'in önemli bir devrini kapsayan ve Mısır toplumunu etkileyen iç ve dış olaylarla toplumda meydana gelen değişiklikleri anlatan kitap, 873-886 (1468-1481) yılları arasındaki hadiseleri konu edinen bir umumi tarihtir; özellikle Sultan Kayıtbay'ın yaptığı bir dizi idarî ve askerî düzenlemeyi kapsamı açısından Mısır tarihinin önemli bir boşluğunu doldurmaktadır. Esere ayrıca vefeyât bölümü ekleyen müellif, böylece dönemin birçok önemli sıması hakkında okuyucularına bilgi vermiştir. Yazma nüshası Bibliothèque Nationale'de muhafaza edilen eser Hasan Habeşî tarafından bir indeks ilâvesiyle yayımlanmıştır (Kahire 1970). 2. *Sîretü'l-Eşref Kayıtbay*. Bazı araştırmacılar göre *İnbâ'ü'l-heşr*'in bir parçası olan çalışma, Cevherî'nin yaşadığı dönemdeki tarih yazıcılığında önemli bir yeri bulunan terâcim-i ahvâl türünden bir eserdir. Yazma nüshası British Museum'da bulunmaktadır (Abbas el-Azzâvî, s. 251). 3. *Nüzhetü'n-nüfûs (kulûb) ve'l-ebdân fî tevârîhi'z-zamân (ezmân)*. Müellif daha ziyade, diğer klasik İslâm tarihçileri gibi yaratılıştan kendi zamanına kadar meydana gelen olayları kaleme aldığı bu eseriyle tanınmıştır. Kitap iki bölümden oluşur. Birinci bölüm Hz. Peygamber'e ayrılmış ve nesebi Hz. Âdem'e kadar götürülmek suretiyle bir peygamberler tarihi meydana getirilmiştir; bu kısım, müellifin kendi el yazısıyla 400 varak halinde Hindistan'ın Râmpûr şehrindeki Rızâ (Raza) Kütüphanesi'nde (nr. 3537) bulunmaktadır. Bazılarının *el-Cevheriyye* dedikleri eserin ikinci bölümü ise (bazı araştırmacılar göre üçüncü bölüm) *Nüzhetü'n-nüfûs* adını taşımakta ve 784-850 (1382-1446) yılları arasında geçen olayları anlatmaktadır. Mısır tarihine ait önemli bilgiler içeren bu kısım yıl, ay ve gün esasına göre tertip edilmiş, her yılın sonunda o yıl içinde Mısır'da ve diğer İslâm ülkelerinde ölen tanınmış şahsiyetler hakkında açıklamalar yapılmıştır. Kitapta ayrıca dönemin devlet teşkilâtı ile başlıca devlet görevlileri, çeşitli kavim ve kabileler, sanat ve sanatkârlar, suç ve cezalar hakkında çeşitli bilgiler verilmiştir. İbn İyâs'ın, "ne söyleyene ve ne de râviye dayanmadan" yazıldığını iddia ettiği eserin 842 (1438) yılına kadar olan kısmı Hasan Habeşî tarafından neşredilmiştir (I-III, Kahire 1970-1973), bu arada eklenen ayrıntılı dipnotlarla İbn İyâs'ın tenkitlerinin haksız olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Kitabın el-Melikü'z-Zâhir Çakmak devrinin 842-850 (1438-1446) yıllarını içine